

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 94(497.115)"1492/1914"
ПНР

НЕБОЈША ПЕТРОВИЋ

Студентски центар Нови Сад
Нови Сад

КОСОВО И МЕТОХИЈА ПОД ТУРЦИМА

Сажетак: Област Косова и Метохије престала је бити, политички и културни центар српске државе много пре пада Деспотовине 1459. године. Доласком Турака престала су безакоња и насиља властеле, те силно исисавање сељака и трговаца од многобројних стално зараћених великаша. Стабилност Турске државе и повољна економска ситуација омогућила је српском народу подношљив живот у прва два века турске владавине. Криза турског феудалног система и први велики порази од стране хришћанских држава довели су до промене у српско-турским односима. Од краја XVII века турска држава Србима староседеоцима супротставља досељенике из северне Албаније, муслиманске Албанце. Крајња историјска последица била је слабљење и бројно пропадање српског народа у етничком и демографском погледу. У таквом крајње негативном правном и економском систему, Срби губе етничку већину средином XIX века у Метохији. После српско-турских ратова 1876-1878. године до краја XIX века српско становништво на овим територијама, било је смањено за половину. Истерицањем Турака у Балканском рату, завршила се једна велика епоха у историји српског народа.

Кључне речи: Косово, Метохија, Турци, Албанци, миграције

ПРВИ ВЕКОВИ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Турским потискивањем деспотовине ка северу и њеним падом средином XV века померала су се и средишта културног и

НЕБОЈША ПЕТРОВИЋ

привредног живота Срба. Процес миграционог премештања Срба трајао је вековима; према турским пописима становништва освојених земаља, може се утврдити да у првим вековима турске владавине оне и даље биле добро настањене, и то претежно Србима.

Слику о етничком саставу Косова и Метохије можемо наћи у катастарском попису које су направиле турске власти 1455. године, када је ова област пала под турску власт. Пописом је обухваћен простор Косова и дела Метохије, укупно 646 насеља. Већ и површна анализа показује да су несловенска имена прави изузетак.

Истина, хришћанска религија била је доминантна у то време на овом простору, те се може и очекивати да се иза хришћанских имена можда крију и припадници неког другог етникума, нпр. Албанци. Међутим, иза одређених имена налазе се ознаке: Арбанас, Грк, Бугарин, што говори о томе да су их Турци сматрали досељеницима.

У свом ширењу Османлије су покоравали народе различитог етничког порекла, разнолике културне и државне традиције. И поред патријархалне номадске затворености и религиозне искључивости, Турци су остављали покореним народима веру, обичаје, начин живота, осигурали су иметак и трговину, а њихов харач, кулуци и друга давања били су лакши него у хришћанско феудално доба.

Из горе поменутог пописа јасно се види да је 1455. године на територији Косова и дела Метохије било од 170 тимара 27 у поседу хришћана спахија. После две деценије било је у тој области 21 тимар у поседу хришћана. Осим тога Османлије су поучени искуством вишевековне владавине византијске империје над многобројним народима и великим пространима, створили централизовану државу са сложеним феудалним системом у којем је било места и за установе покорених народа. Најзначајнија установа код Срба тог времена била је Пећка патријаршија. Чињеница је да Турска никад званично није укинула Пећку патријаршију, јер то није било у складу са природом њених освајачких поступака. Изгледа да су обезглављену српску цркву после пропасти деспотовине полако преузели представници грчког клера. Обновљањем Пећке патријаршије 1527. године, која је обухватала све Србе

у Турској од Будима до испод Скопља, омогућила је свештенству да се дефинитивно истакне као водећи ред међу Србима, пошто је племство исламизацијом прешло на стрну Турака, или избегло у суседну Угарску.

ПРОПАДАЊЕ ТУРСКЕ

Турска царевина је већ крајем XVI века била суочена са многобројним проблемима, који се пре свега манифестују као општа криза тимарско-спахијског феудалног устројства, чија је последица знатно погоршавање животних услова хришћанске раје. Опште незадовољство огледало се у хајдучији као посебном виду отпора српског становништва турском феудалном угњетавању.

Велики покрет хришћана у Приморју, Херцеговини, Банату и око Пећи крајем XVI века, истина стоји у вези са Аустро-Турским ратом од 1593-1606. године, али и сведочи о некој врсти буђења Срба крајем XVI и почетком XVII века.

Међутим, до великог устанка Срба на подручју Косова и Метохије дошло је пун век касније у рату 1683-1699. године. Гигантски сукоб оријенталне, исламске Турске и хришћанске Европе дошао је до врхунца у опсади Беча 1683. године. Велики везир Кара-Мустафа провалио је са војском и опсео Беч. Ту га је победио Јан Собјески са пољским, немачким и аустријским трупама. Године 1689. аустријске трупе продрле су долином Мораве и заузеле Ниш. Један одред Аустријанаца међу којима је био и велики број Срба под командом Силвија Пиколоминија кренуо је ка Приштини. Тада се српско становништво на Косову дигло на буну, па су Аустријанци нанели код Пећи осетан пораз трупама Махмут паше Беговића. У Приштини је око пет хиљада устаника на челу са свештенством пришло Аустријанцима и сви су положили заклетву верности.

Генерал Пиколомини у име цара Леополда I тражио је састанак са патријархом Арсенијем III. До састанка је дошло у Призрену у којем је број устаника нарастао на 20 000. Патријарх је указао генералу на сурово понашање аустријске војске према Ср-

бима. Одлучено је да се устаници организују у регimente по немачком узору, да им се обезбеди исхрана и новчана примања.

Међутим, генерал Пиколомини умире те године од куге у Призрену, а Турци преузимају контраофанзиву и 1690. године односе велику победу под командом Мустафом Ћурпилићем код Качаника.

Аустријска војска се брзо повлачила према северу остављајући незаштићено српско становништво на милост и немилост Турака. Поред пљачке и покоља од стране разуларених Татара и Арбанаса те крајеве захватила је и куга.

Почетком 1690. године у околини Приштине налазило се 360 великих и малих села, од којих је изванредан број опустео, јер су се сељаци разбежали у страху од освете. Највећу групу избеглица предводио је српски патријарх Арсеније III Чарнојевић, који је са собом понео многе црквене драгоцености и светиње, међу којима и мошти кнеза Лазара.

Тешко је прецизно утврдити број исељених Срба са подручја Косова и Метохије. Нарочито ако се има у виду да је у овој сеоби учествовао народ и свих околних земаља насељених Србима. Као показатељи могу послужити подаци о броју устаника и пореклу оних који су се иселили у Угарску и налазе у њиховим пореским списковима. Међутим из расположивих историјских извора немогуће је добити слику о обиму и масовности овог народног покрета, имајући у виду да су извештаји о овом догађају крајње опречни.

Број устаничке српске војске може се наслутити из патријарховог казивања Козми Нефимонову, руском посланику у Бечу, да се на устанак дигло 50 000 људи. Гувернер Будима је 27 година после велике сеобе тврдио да се само у Будиму може прикупити војска од 12000 бораца. Док добро обавештени кардинал Колонић који је 1703. године јавио папи Клименту XI да је с патријархом Арсенијем III прешло из Турске више од 60000 људи. Барски надбискуп Андрија Змајевић савременик велике сеобе и патријархов лични пријатељ, јавио је 30. јуна 1708. године Конгрегацији за пропаганду вере у Риму да се патријарх Арсеније повукао с великим бројем својих Срба. Патријарх Арсеније IV Јовановић-Шакабенда тврдио је фелдмаршалу фон Секендорфу да је његов

претходник Арсеније III пре 47 година покренуо на сеобу и рат 37 000 јуначких душа. Нарочито је значајан један други извештај патријарха Арсенија III. Наиме он је непосредно после се-обе 13. 11. 1690. године писао угарском канцелару Блажу Јакину да се у Острогону, Коморану и Будиму сместило више од 30000 избеглица са женама и децом. Наравно избеглица је било и по другим местима: тако је патријарх у једној представци цару Јосифу I од марата 1706. године тврдио да је приликом сеобе из Србије и Македоније прешло више од 40000 људи и да је његов пример следио многобројан народ, али тешко ће се икад утврдити колико. Мишљење да се само са подручја Косова и Метохије иселило преко 200000 људи тешко да оговарају истини. Нарочито ако се има у виду да и поред константног усељавања Албанаца и друге велике сеобе под патријархом Арсенијем Шакабеном област Метохије тек после 1840. године губи своју српску народносну карактеристику, док косовска равница задржава свој српски већински карактер све до српско-турског рата 1876-1878. године.

Мир између Турске и Аустрије није био дугог века. У периоду од 1716-1759 поново долази до великог сукоба који је као и неколико деценија раније имао далекосежне последице по српски народ.

Пожаревачким миром 1718. године Аустрија добија велики део Северне Србије. Међутим, то територијално проширење није задовољило апетите Хабзбурговаца, који желе да преко Србије продру што дубље на Балканско полуострво. Ради лакшег остваривања свог амбициозног плана они 1737. године започињу тајне преговоре о устанку Срба и католичког албанског племена Климената против Турака.

Пећки патријарх Арсеније IV Шакабента, у марту 1737 год. доноси судбоносну одлуку о подизању устанка. До одлучујућег сукоба долази код Новог Пазара где је Турска војска донела убедљиву победу над аустријанским и српским устаницима.

Аустријанци се повлаче према северу, а са њима одлазе на челу са патријархом и један део Срба плашећи се Турске освете.

Не постоје поуздани историјски извори о броју избеглих Срба, она сигурно није била онаквог размера као из 1689. године, али се ова сеоба у литератури назива другом великом сеобом Срба.

ПОСЛЕДИЦЕ ВЕЛИКЕ СЕОБЕ

Неуспех аустријске војске и српских устаника детерминисао је иселавање великог броја српског народа са Косова и Метохије и долазак великог таласа албанских сточара у плодне косовске равнице.

Чињеница је, да је на овим просторима било Албанаца и пре великих сеоба, али многобројни извори недвосмислено сведоче о великој српској већини.

Тако апостолски мисионар Петар Масарек пише папи о становништву Призрена и Приштине 1623. и 1624. године и каже да тамо има много Срба који говоре „илирски језик” имају и пећког патријарха, такође Србина који је рођен у Јањеву, затим исти аутор назива Призрен „главним градом Србије” и „најлепшим местом у Србији”.

Док један други католички великодостојник Матија Масарек у извештају, из 1768. године, наводи да се у околини Ђаковице населило стотину албанских породица из Албаније и додаје о њима да су „крволочне и разбојничке више него друге, а тврде у вери”.

Турска држава је многобројним привилегијама подстицала ове миграције из северне Албаније; није се могло дозволити да богата земља са обрађеним имањима остане пушта.

Пустошења и пљачкања села и градова затим културних и духовних добара оставило је велике последице на преостали православни живаљ. Пљачка огромног блага Пећке патријаршије које је било чувано у једној од купола манастира Грачанице оставила је дубок утисак на савременике. Како тврди цетињски владика Рисарион, Турци су опљачкали све из манастира, протерали људство, а једино нису рушили манастир.

Међутим, највећи ударац догодио се 1766. када је дошло до забране рада Српске православне цркве, тиме је народ изгубио и последњи ослонац. Директна последица овога догађаја је била појачана исламизација самим тим и отуђење великог дела народа од српског националног корпуса.

Све до почетка XIX века, многе албанске породице су носиле своја стара презимена. Тако су у Дреници били: Ђокићи, Зонићи, Марушићи, Рацићи, Стојковићи и др.

Од тог времена, све до 1912. године преостали православни живаљ био је под константним безобзирним ударима албанских досељеника.

О тим тужним догађајима сведоче нам многобројни извештаји католичких свештеника, страни путописци, као и богата народна традиција. Папски Нунције из Беча пише римском папи 25. фебруара 1690. године: „Одмазде над неверном рајом трајале су пуна три месеца, без икакве интервенције Порте, све док нападнута области нису до краја савладане”. Затим писац Симпликион Бизозери у својој књизи из 1700. године пише следеће: „Настало је позорје несреће, јер су владари који су стигли били немилосрдни према овим недужним становницима, који су све без икаквог обзира на старост и пол, ставили под сабљу, а пали су у загрљај смрти и они који су намамљени обећањима напустили збегове у шумама. Пошто су сви становници поклани, биле су спаљене и у пепео претворене њихове бедне колибе, а од пламена сачували су се само градови Приштина, Пећ и Призрен јер су се у њих сместили Арнаути да би зимовали.”

Можемо рећи да после великих сеоба у XVII веку у укупним српско-турским односима на Косову, веома значајна постаје и албанска компонента. Она ће нарочито доћи до изражаја крајем XVIII и у XIX веку.

КОСОВО У XIX ВЕКУ

Уздрманост централне власти у граничним провинцијама Турске, посебно је дошла до изражаја Првим и Другим српским устанком, својеврсном српском националном револуцијом. То је била нека врста иницијалне каписле за низ ослободилачких покрета против вишевековне власти Османлија на Балкану.

Ова комешања детерминисала су велике догађаје и крупне демографске промене и на простору Косова и Метохије. Ова област постала је веома несигурна по општу безбедност целокупног становништва, хришћанског, односно српског посебно.

Општа слабост турске државе, феудална анархија и готово непрекидна борба косовско-метохијских паша условили су разарања и пустош. Такво стање доводи до појачане исламизације и иселавања хришћана (Срба) у безбедније крајеве у првом реду у ослобођену Србију.

Тридесете године XIX века су период када је Порта спроводила реформе дошла у сукоб са обласним пашама. Највишим султановим актом, Гилханским хатишерифом, био је укинут спахијско тимарски систем, што је у правном смислу требало да доведе до побољшања у фискалном и економском положају раје. Међутим то је период великог страдања и почетак нестајања српског народа на Косову и Метохији.

Када се проучава прошлост српског народа под турском влашћу, историјска анализа српско-албанских веза и односа је незаобилазна.

Етнографску и конфесионалну слику Косова и Метохије до прве половине XIX века дају нам пре свега Ами Муе и Јозеф Милер затим Иван Јастребов који се разматрајући ова питања за нешто каснији период, освртао и на резултате прве двојице.

На основу исцрпних података Ами Муеа и Јозефа Милера можемо закључити следеће:

У вароши Пећи, Срби обе вероисповести, православне и исламске, представљали су огромну већину становништва. Срби, по етничком основу и говорном језику у сразмеру су 9:1 у односу на све Албанце било хришћанске или муслиманске вероисповести.

У вароши Ђаковици Албанци су ти који су у великој мери већина над осталим становништвом. Однос Албанаца обеју вероисповести према Србима обеју конфесија је у сразмери 4,5:1.

У Призрену Срби православне вероисповести далеко преваладавају над осталима и имају апсолутну већину у градском становништву. Срби према Албанцима католицима и мауслиманима у односу су више него 2,5:1.

Док је сеоско становништво у сва три метохијска округа подељено по конфесијама изгледало овако: 56250 хришћана према 80150 муслимана, питање о народносно језичкој сразмери муслимана Албанаца према муслиманима српског порекла тешко је

потпуно приказати. Међутим, може се констатовати да у укупном броју, у Метохији, становништво српског говорног језика, обеју религија, чинило је апсолутну већину, и то нешто мало више од половине.

Нарочито су значајна Буеова и Милерова сведочанства о исламизацији и албанизацији српског становништва. Као илустрацију овоме Буе је наводио да је пећки паша Абдулреза говорио српски, а Јастребов је нешто касније саопштавао како је и призренски Маулна паша Ротула боље говорио српски од албанског.

Из горе наведеног види се да су исламизовани Срби брзо напуштали српски језик и потпуно усвајали албански, као језик већине међу муслиманима, док исламизација Албанаца није довела до губљења језика и народности.

Национална припадност била је изједначена са религијом код исламизованих Албанаца.

Правни и економски односи на Косову били су видно изражени на штету српског народа. Иако је на основу Саферске уредбе из 1859. године био легализован систем аграрне четвртине, наполица је представљала основну обавезу сељака према бегу или аги.

За разлику од варошког становништва које је уживало релативну безбедност, сељаци су били изложени великим порезима и кулуцима, а најчешће многобројним ванзаконским давањима. Најтежа појава у економском положају Срба на Косову била је отмица земље, тј. бесправно одузимање ретке сељачке баштине.

Услед константног иселења и исламизације кроз цео XIX век, Срби су на подручју Косова и Метохије пред српско-турски рат ипак и даље били прилично бројни.

Имајући у виду да је Турска у званичним пописима, из политичких разлога ишла на смањење броја свих хришћана, за утврђивање демографске структуре морамо се ослонити на друге изворе.

Пре свега једног значајног сведочења службеног карактера аустријске провенијенције. Реч је о стручном делу аустријског генералштаба, мајора Петера Кукуља, које је штампано у Бечу 1871. године.

I По националности

Срба	318000
Албанаца	161000
Османлија	2000
Влаха	1000
Цигана	9000

II По верској опредељености

православних	250000
муслимана	239000
католика	11000

Овај докуменат нам показује да је албанска већина била од Ђаковице, главног албанског насеља, затим ишла на Косово Поље, обухватајући неколико долина са Дреницом, док су Срби били јако заступљени у Пећи и Подрињу. На Косову Срби су имали апсолутну превагу над Албанцима.

Устанак у Херцеговини и потом и у Босни отворио је велику трогодишњу источну кризу (1875-1879). Устанци у Босни тражили су све оно што нису имали и Срби у Косовском вилајету: слободу вере, једнакост, заштиту од насиља државних органа и домаћих муслимана, укидање кулука и наметнутог приреза за десетину. Тако је „мала црна тачка у Херцеговини”, како ју је назвао Бизмарк изазвала велике сукобе и кризе не само на Балкану већ је озбиљно угрозила и мир међу европским силама.

Јавно мњење у Србији натерало је војне и политичке кругове на рат. Косово и Метохија су били један од главних политичких и војних циљева рата.

У другом српско-турском рату (од децембра 1877, до јануара 1878. године). Срби су имали више војничке среће него у рату 1876. године. Српска војска ушла је на шире територијално подручје Косова после битке за Врање и ослобођења Врања и Бујановца, јануара 1878. године. Војска је продирала из два правца:

северним, према долини Лаба и источним, долином Јужне Мораве. Већ 24. јануара српске извиђачке јединице стигле су до Грачанице, надомак Приштине.

Обустављање ратних операција између руске и турске војске закључењем примирја у Једрену 31. јануара 1878. године зауставило је победоносни поход српске војске.

Међутим, ови ратни успеси и покушај да ослободи и крајеве Косова и Метохије сломили су се пред политичко-дипломатском интервенцијом великих сила Европе. Њихови политички и стратешки интереси нису били у складу са тежњама српске владе и поробљеног народа.

Српско-турски ратови 1876-1878. године изазвали су велике промене у популационом и етничким односима на Косову и Метохији. Велике регије, са десетинама сеоских насеља, променила су потпуно своју етничку структуру. Досељавање великог броја Албанаца (око 30 000 лица) из новоослобођених крајева Србије и исељавање Срба (узима се број од преко 60000 лица) до 1900. године, драстично су се измениле пропорције Срба и Албанаца на штету првих. И поред свега пред крај XIX века, како наводи Јован Јовановић у свом делу: „Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења 1912” , било је православних Срба на овим просторима најмање 260000.

ОСЛОБОЂЕЊЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Турска царевина у XX век је ушла са крајње несређеним економским а пре свега политичким приликама. Берлинским конгресом западне силе спасиле су Царевину од спољњег (руског) непријатеља, али процес децентрализације био је незаустављив. Ослободилачки покрети после 1878. године, осећали су се у свим крајевима Балканског полуострва, нарочито у Македонији и Косову и Метохији. Основни политички проблем за власт Турске царевине у Европи представљали су за разлику од предходних векова не Срби већ Албанци. За разлику од српског покрета, који је носио национално-политичку идеју ослобођења од турске власти, албански покрет имао је карактер албанско-турске поделе вла-

сти. Овакве прилике ишле су на руку многим европским силама, за директно мешање у унутрашње ствари Турске и остваривање својих било политичких или економских интереса.

Управо ово мешање европских држава изазвало је и војничку револуцију (јула 1908. године) којом су младотурци изнудили установљење Мидхат-пашиног устава и тиме укинули султанов деспотизам. Они су прогласили равноправност свих вера и народа у Турској.

Младотурци су хтели спровести тзв. отоманизацију, односно натурити турски језик и један национални осећај свим народима. Том политиком изазвали су против себе не само хришћане и до тада владајући елеменат, старотурке, већ и Арапе а пре свега Албанце. Међу вођама албанског отпора младотурском режиму истицао се нарочито Иса Бољетинац. Албанци су 1912. године заузели Приштину и Скопље и натерали су султана да распусти младо-турски парламент.

Борбу за аутономију у оквиру турске државе албански лидери су посматрали као аутономију само за свој народ, а не и за остале становнике. Рат са Италијом у Либији (1911-1912) и унутрашњи немири у Турској давали су балканским државама подстицај да задају Турцима коначан ударац на Балкану.

Заоштравањем односа између балканских савезника и Турске дојучерашњи љути противници отоманске власти, Албанци постају њихови најближи савезници. Очекивало се да ће само на Косову и Метохији позиву турског султана за рат одазвати макар 60000 Албанаца. Међутим, Иса Бољетинац за рат против Србије успео је да прикупи свега 16 000 људи под оружјем.

Српска војска је после неколико мањих сукоба 22. октобра ушла у Приштину. Парастосом светом кнезу Лазару и његовим јунацима у манастиру Грачаница, војници Треће армије остварили су вишевековни сан многих Срба, проистекао из романтичног мита и неутешне жалости за пропалим Царством.

Summary: The region of Kosovo and Metohia had lost the position of political and cultural centre of the Serbian state long before Despotovina (Despot's reign) finally declined in 1459. When the Turks arrived, landowners' anarchy and violence had to stop as well as enormous economic abuses of both peasants and merchants who were taken advantage of by many belligerent noblemen in the previous period. The stability of the Turkish state and favourable economic conditions provided an acceptable way of life to the Serbian population during the first two centuries of the Turkish reign. The crisis of the Turkish feudal system and the first defeats suffered in battles against Christian states caused changes in relations between the Serbs and Turks. At the end of the 17th century the Turkish state allowed the Muslim Albanians from the north of Albania to settle on this territory in order to reduce the native Serbs' influence and control them easily. A decline in Serbian population both in ethnic and demographic sense was the final consequence of this. In such a disastrous legal and economic system, the Serbs in Metohia lost ethnic majority in the middle of the 19th century. In the period after the Serbian - Turkish wars (1876 – 1878) until the end of the 19th century, the Serbian population on this territory was reduced to a half. By driving the Turks out during the Balkan war, a great epoch in the history of Serbian people finally ended.